

Провінціалізація української культури

У роки Другої світової війни сталінський режим з кон’юнктурних міркувань змушений був міцніше опертись на історичну традицію і відновити “связь времен” у тому обсязі і тій повноті, які здатні були підняти патріотизм радянських людей у боротьбі з загарбниками. Згадали героїзм і патріотизм російського народу, великих воєначальників і державних діячів, російську класичну і народну культуру. Дещо зменшився, як зазначалося, тиск на українське національно-культурне життя. У рамках охоронного патріотизму був допущений у певній формі український патріотизм. З’явилися літературно-мистецькі твори про окремі сторінки героїчного минулого українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, яку хотіли знищити німецькі окупанти. З пропагандистською метою були створені українські міністерства закордонних справ та оборони. Формально Україна отримала право вступати у зовнішні зносини. За бойові відзнаки було введено високо престижну урядову нагороду — орден Богдана Хмельницького.

Завершення війни з Німеччиною знаменувало собою і зміну суспільно-культурного життя в СРСР, ставлення до національно-культурних потреб народів. Національний патріотизм не був суспільним ідеалом більшовиків, тому з культурно-ідеологічної сфери зникає українська національна фразеологія, яку поступово замінює радянська, загальносоюзна. Соціальне замовлення на патріотичні мотиви, як у 20-ті рр. на “українізацію”, керівною партійною і радянською верхівкою було використане для виявлення національно свідомих елементів українського суспільства з метою їх подальшої нейтралізації. Було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури. Переломними в цьому сенсі були друга половина 40-х — початок 50-х рр.

Влітку 1946 р. відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому було визначено генеральну лінію партії на післявоєнний період і прийнято низку постанов, спрямованих на відновлення радянських порядків, а також визначено курс на нову ідеологічну чистку. Її проведення Й. Сталін доручив своєму близькому помічникові, членові політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданову. Ідеологічна кампанія була спрямована проти “буржуазної культури” і її носіїв, які нібито зміцнили свої позиції в роки війни, на піднесення радянської, а насправді російської культури й науки як альтернативи західної, що, за твердженням, перебувала в стані розкладу і занепаду. Практична реалізація курсу партії у сфері культури увійшла в історію під назвою “ждановщина”.

Для проведення ідеологічної чистки до України знову був направлений вірний соратник Й. Сталіна, досвідчений погромник української інтелігенції і культури Л. Каганович. В результаті в деяких районах з рядів партії було виключено 80—90 % її членів. І якщо в Росії патріотизм зводився в цей час у ранг офіційної ідеології, часто переходячи до рівня великодержавного російського шовінізму і агресивного націоналізму, то в Україні український патріотизм тепер кваліфікувався лише як буржуазно-націоналістичний, ворожий радянській владі ухил.

Нова формула радянського патріотизму, запропонована сталінськими ідеологами в повоєнний період, поєднувала в собі такі два компоненти, як любов до батьківщини — СРСР і будівництво комунізму. Підкреслюючи велич російського народу і його історії, в суспільну свідомість цілеспрямовано впроваджувалась думка, що тільки в такої, дійсно великої нації міг з'явитися ленінізм¹¹⁸.

Аргументуючи означену тезу, радянські пропагандисти стверджували: “Вперше в історії пролетаріат здобув справжню Батьківщину. Вперше широкі народні маси побачили в державі не знаряддя своїх класових противників, а орган влади народу, який взяв свою долю у власні руки. В цих умовах і виник радянський соціалістичний патріотизм як нове явище, принципово більш високе, ніж патріотизм, що виявлявся на попередніх етапах розвитку суспільства. В нашому патріотизмі любов до свого народу і до своєї країни зливаються безроздільно і повністю з любов'ю до своєї держави, з палкою відданістю радянському суспільно-політичному ладові, його засновникам і вождям Леніну і Сталіну”¹¹⁹.

Отже, в оновленій доктрині радянського патріотизму вже не було місця національним історіям і культурам, національному патріотизмові. Патріотом міг вважатися тільки той, хто поділяв комуністичні ідеали і політику радянської держави. Все, що перебувало за цими, чітко означеними кордонами, оголошувалось ворожими випадками, які межували зі “зрадою Батьківщини”. Офіційно, легально міг існувати тільки російський патріотизм, а фактично націоналізм, бо він був запорукою єдності країни. “Кожен, хто хоч скільки-небудь серйозно вивчав історію Росії, знає, що саме російський націоналізм завжди забезпечував цілісність країни...”¹²⁰, — зауважував нещодавно відомий політолог Г. Кіссінджер.

Новий пропагандистський винахід — радянський соціалістичний патріотизм — став тією серцевиною, навколо якої будувалася вся ідеологічна робота партії. У повоєнні роки не було такої сфери діяльності, яка могла б розвиватися, не зважаючи на сталінські орієнтири радянського патріотизму. Навіть у музиці це далось взнаки. Зокрема, в ній були відновлені такі жанри, як ода і ораторія — цілком адекватні форми вияву торжества імперської волі і дії. Співзвучними новим

віанням виявились піднесені твори С. Прокоф’єва, Д. Шостаковича, В. Мураделі, А. Хачатуряна та ін.

Осібне становище в радянській культурі й пропаганді займала російська література. В ідеології радянського патріотизму вона визначалась як головна серед літературної творчості всіх народів Радянського Союзу і розглядалась як джерело збагачення літератури інших народів. Відповідно велась боротьба проти будь-яких проявів національного самоствердження в літературі. Компартійною владою негайно припинялись будь-які спроби самостійного розвитку національної літератури поза творчістю і впливом російської.

Особливо актуальним було це для України, яку постійно критикував ЦК ВКП(б) за недостатнє дотримання кремлівських ідеологічних стандартів. Українські письменники змушені були відповідати після війни за твори, написані в роки війни за вказівкою Комуністичної партії і підтримувані нею. Відповідно до нового повороту в генеральній лінії партії в Україні не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, які б оминула післявоєнна ідеологічна чистка.

Значні зусилля більшовицької влади були спрямовані на витравлення історичної пам’яті українського народу. Наприкінці 1946 р. було затверджено новий, ще більш наблизений до російського, український правопис. Ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру, 31 листопада 1949 р. президією Верховної Ради УРСР було прийнято нові атрибути державності (герб, прапор, прославляючий Сталіна гімн УРСР), які символізували Україну як залежну частину. Вкотре в Україні було проведено кампанію проти академіка М. Грушевського та його історичної концепції. Під виглядом боротьби з буржуазним націоналізмом в історії було піддано критиці “Історію України” 1943 р. за редакцією М. Петровського. Великих нападок зазнав також “Нарис історії української літератури” за редакцією С. Маслова і Є. Кирилюка. Українські журнали та енциклопедії звинувачувалися в зосередженості на “вузьких”, тобто українських, темах.

Відображенням репресивної тенденції щодо інтелігенції України була серія постанов ЦК КП(б)У, зокрема «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири й гумору “Перець”, «Про журнал “Вітчизна”», «Про журнал “Дніпро”», “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР та заходи до його поліпшення”, “Про політичні помилки, незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” та ін.* Практичне виконання цих постанов зламало

---

*Постанови ЦК КП(б)У кінця 1940-х — початку 50-х рр., як дзеркальне відображення відповідних постанов ЦК ВКП(б), носили настільки одіозний характер, що самим же ЦК Компартії України були скасовані 1990 р. // Прапор комунізму. — 1990. — 19 червня.

долі багатьох людей, творчих працівників, учених. Постанови щодо суспільних наук заперечували головний закон науки — об'єктивний розгляд явищ і фактів в усій їх повноті та діалектичних суперечностях, недооцінювали значення аналізу та авторських пошуків. В основі досліджень у галузі суспільних наук пропонувалось покласти сталінську концепцію суспільного розвитку, що об'єктивно призводило до посилення позицій формалізму і конформізму, казенного підходу до наукової творчості і в кінцевому підсумку — до підпорядкування тлумачень історичного процесу в інтересах адміністративно-командної системи.

Для ідеологічного забезпечення “нового курсу”, підготовки компартійних кадрів удосконалювалася система партійної освіти. В 1946 р. в Москві розпочала роботу Академія суспільних наук, а в Києві — Вища партійна школа при ЦК КП(б)У.

Неабиякі зусилля були спрямовані на “культурне” освоєння більшовицькою владою західних регіонів України. Прагнучи інтегрувати їх у радянську політичну, економічну, адміністративну й культурно-освітню систему, органи влади, ігноруючи нові історичні умови й місцеві особливості, заходилися здійснювати вже відомий сталінський план “побудови соціалізму” і тими ж відомими методами. Для підвищення освітнього рівня населення та поширення комуністичної ідеології туди направлялись тисячі радянських і комсомольських працівників, учителів, лікарів, інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Вже на початку 50-х рр. в західноукраїнських вузах переважна більшість дисциплін викладалася російською мовою. Наприклад, у Львівському торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін велися російською мовою, а в лісотехнічному інституті з 41 дисципліни українською мовою — лише 4, в політехнічному інституті з 412 викладачів українською мовою проводили заняття 15. Із 295 викладачів університету ім. Франка лекції українською мовою читали лише 49 осіб. Аналогічне становище склалося в педагогічному, сільськогосподарському та поліграфічному інститутах м. Львова¹²¹.

З роками посилювався ідеологічний контроль партії і держави над суспільством. Ключове значення в цьому процесі відігравали органи цензури, створені ще на зорі радянської влади. У липні 1946 р. утворено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР або, іншими словами, Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль відкритої преси, радіомовлення тощо.

У червні 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про збереження державної таємниці, що пожвавило діяльність органів цензури. Влітку того ж року Головліт СРСР звернувся з пропози-

цією до Ради Міністрів СРСР — зобов’язати керівників міністерств, відомств і організацій визначити коло питань і відомостей, які заборонено опубліковувати у відкритій пресі. У березні 1948 р. Рада Міністрів СРСР затвердила “Перелік найважливіших відомостей, які складають державну таємницю”.

Особливо важливе значення надавалося контролю за ідейно-політичним змістом художньої літератури, творів мистецтва, матеріалів радіопередач. Ще в 1922 р. в СРСР з’явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання “ворожих” і “шкідливих” видань. Після війни Головліт СРСР, за вказівкою Агітпропу ЦК ВКП(б), ввів нове положення про спецфонди літератури, яке активізувало процес перевірки і “очищення” книжкових фондів країни. Тоді ж було видано зведений список “політично шкідливої” літератури, який налічував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. Крім того, стали регулярно випускатися чергові списки на вилучення, в які входили твори численних авторів — жертв репресій чи різноманітних ідеологічних кампаній проти “буржуазних космополітів”, “критиків-антипатріотів”, “переродженців” в історії, філософії, літературі й мистецтві, вчених-генетиків та ін.

У 1948 р. органи цензури в рамках контролю за діяльністю бібліотек зобов’язали вилучити 1,1 млн примірників “політично шкідливої” літератури. З читацького обігу виймалися книги емігрантів, репресованих авторів, видання релігійного змісту, а також книжки, в яких містилися фотографії, цитати з праць, позитивні згадки про “ворогів народу”. Цензори, наприклад, писали: “Книга засмічена позитивними згадками ворогів народу...”. Також було вказано на необхідність внести виправлення в 40 тис. примірників книжок, які містили окремі “недоліки”. Зокрема, в романі О. Гончара “Прапороносці” потрібно було “затушувати фрази”, в яких згадувався Й. Броз Тіто.

Встановлювався ретельний контроль за букіністичними магазинами. Уся література, що закуповувалась книгарнями в населення, перед надходженням у продаж підлягала обов’язковій цензорській перевірці. Посилювався нагляд за вивезенням літератури і тими виданнями, які надходили з-за кордону. У 1948 р. створено спеціальний відділ з контролю за вивезенням друкованих творів і рукописів. Лише за 1946 — першу половину 1949 рр. заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань і проведено 32 тис. вилучень в іншій зарубіжній літературі, що надійшла до Радянського Союзу¹²².

Наприкінці 40-х рр. усім організаціям та установам країни було заборонено випускати самостійно (поза офіційно існуючими видавництвами) книжки, брошури, періодичні видання. За вказівкою Від-

ділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Головліт СРСР провів облік і реєстрацію всіх видавництв Радянського Союзу, внаслідок чого кількість установ і організацій, які здійснювали видавничу діяльність, зменшилася. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 21 листопада 1949 р. видавничу діяльність було дозволено лише у 8 університетах СРСР, а припинено — у 24.

Водночас постійно проводилося вилучення “шкідливих” книг з бібліотек та книготоргівлі, творів художників з музеїв. Зокрема, в 1952 р. з Львівського державного музею українського мистецтва у спецфонд були передані художні полотна О. Архипенка, В. Берези, О. Білявського, М. Бутовича, І. Іванця, О. Новаківського, О. Куриласа, М. Мороза, М. Сосенка, М. Водзіцької, К. Устияновича, Ф. Красицького, П. Холодного, П. Ковжуна, С. Гординського, М. Бойчука, М. Анастасієвського, О. Кульчицької, С. Луцика, М. Федюка, Я. Музики, Р. Турини, І. Нижник, Т. Копистенського, А. Манастирського, В. Бідули, В. Баляса, М. Глушенка, В. Савіна, М. Яблонського, М. Осінчука, А. Коверка, Г. Нарбута, М. Івасюка, Є. Дзиндри, О. Вінницького та ін. Всього було вилучено, а також зникло за невідомих обставин бл. 3 тис. творів живопису, скульптури, графіки¹²³.

4 лютого 1954 р. Головним управлінням з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР був затверджений черговий секретний список “політично шкідливих видань”, які підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі. Українська громадськість позбавлялася доступу до понад ста назв книг лише на тій підставі, що в них згадувалися прізвища, містилися фотопортрети чи окремі твори викреслених більшовицьким режимом з історії М. Хвильового, В. Винниченка, О. Олеся, Г. Косинки, В. Поліщука, М. Скрипника, А. Ніковського, Агола, Л. Курбаса, С. Ярославенка, М. Зерова, В. Блакитного, І. Микитенка, Г. Михайличенка та багатьох інших¹²⁴. Лише протягом липня—серпня 1954 р. в бібліотеках партійних комітетів підприємств, райкомів і міськкомів партії республіки органами цензури було виявлено близько 7 тис. примірників “заборонених до поширення книг”¹²⁵.

Поряд з таким планомірним, систематичним контролем за літературою, сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії серед інтелігенції, щоб добитись цілковитого її послуху. Вони відбувалися і в Росії, і в Україні, здобувши найбільший розмах у перші післявоєнні роки. Саме тоді, після прийняття відповідних загальнопартійних рішень, ЦК КП(б)У ухвалив низку розгромних постанов, присвячених питанням науки, літератури й мистецтва і направлених на викриття різноманітних “політико-ідеологічних прорахунків”, допущених представниками україн-

ської інтелігенції. Вістря усіх кампаній, проведених в УРСР, спрямовувалось на боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”, проти “ідеалізації національного минулого”.

Найбільш гострої критики зазнали О. Довженко, М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко. Ще наприкінці війни на одному із засідань політбюро ЦК ВКП(б) Й.Сталін вказав на “антиленінські помилки і націоналістичні перекручення” в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”. “Кіноповість Довженка “Україна в огні”, — підкреслив Й. Сталін, — є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу”¹²⁶. Через кілька років виявлено “рецидиви націоналістичної ідеології” в поемі М. Рильського “Мандрівка в молодість”, романі Ю. Яновського “Жива вода”, в повісті І. Сенченка “Його покоління”. Нищівній критиці піддано львівських письменників П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, яких звинувачено в націоналізмі і виключено зі Спілки радянських письменників України. Названо “порочними” окремі твори Л. Первомайського, Ю. Смолича та інших авторів. М. Рильського, Ю. Яновського, П. Карманського перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович відкрито називав “ворогами українського народу в письменницькій тозі” і ставив завдання переконати читачів “у нашій об’єктивній оцінці їх як ворогів”¹²⁷. За кампаніями критики й самокритики в пресі та на засіданнях у наукових і культурних інституціях пройшли слідом (в 1946—1947 рр.) арешти близько 10 тис. науковців, літераторів, діячів культури. Наступ на українську культуру в повоєнний період О. Довженко охарактеризував як “гвалтування народної душі і насмішку над його історією, попранням елементарних прав”¹²⁸.

У 1948 р. розгорнуто кампанію боротьби з генетикою, оголошеною буржуазною псевдонаукою. Початок їй поклала серпнева сесія Всесоюдної Академії сільськогосподарських наук імені Леніна, яка стала тріумфом лисенківщини, так званої народної агробіології. У доповіді президента ВАСГНІЛу Т. Лисенка, виголошеній на сумнозвісній сесії і попередньо схваленій особисто Сталіним, розвінчувався “реакційний вейсманізм-менделізм-морганізм” і завдався нищівний удар по генетиці, клітковій теорії, фізіології вищої нервової діяльності та інших біологічних дисциплінах.

За словами В. Сойфера, лисенківщина чи лисенкоїзм — “це зовсім не система помилкових, антинаукових поглядів однієї людини, підтримуваної лідерами офіційної ідеології та державного апарату, а соціальне явище, що виникає в умовах зовнішньої планової побудови науки, а насправді жорсткого і безперервного диктату

партії над вченими”. Ідейні основи даного явища закладалися ще тоді, “коли інтелігенція була оголошена непролетарським прошарком класового суспільства і коли Ленін закликав до створення нової, позбавленої ”експлуататорського нальоту” інтелігенції, рекрутованої з робітничого класу і трудового селянства”.

Після згаданої сесії розпочався справжній погром у радянській біології. У серпні — жовтні 1948 р. в Україні пройшли республіканська та обласні наради працівників біологічних, сільськогосподарських і медичних наук за участю практиків-мічурінців, на яких різко критикувались провідні вчені-біологи, зокрема М. Холодний, Д. Третьяков, С. Гершензон, М. Гришко (Київ), І. Поляков, Л. Делоне, Є. Фінкельштейн (Харків), Л. Литвинов, С. Гребинський, Р. Чеботарьов (Львів), Д. Кальянов (Дні-пропетровськ), І. Югас (Ужгород) та багато інших. Учених змушували зрікатися своїх поглядів і переконань, засуджувати власні помилки і прорахунки, відмежовуватися від “менделізму-морганізму як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці...”.

У всіх навчальних закладах України було вилучено окремі підручники і навчальні посібники, написані прихильниками генетики. Переглянуто програми з біологічних та суміжних наук, знято курси “Генетика з основами селекції”, “Динаміка розвитку організму”, “Вступ у біологію”, “Дарвінізм”, “Генетика розведення сільськогосподарських тварин”. У серпні того ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про стан викладання біологічних наук і заходи щодо зміцнення біологічних кафедр у вищих навчальних закладах”, а ЦК КП(б)У — постанову “Про заходи щодо перебудови роботи наукових установ, кафедр, видавництв, журналів і газет України в області біології і зміцнення цих ділянок кваліфікованими кадрами”.

Лише протягом двох місяців, що минули після серпневої сесії ВАСГНІЛу, у вузах СРСР з роботи звільнено 115 осіб, у тому числі — 10 деканів, 65 завідуючих кафедрами і ще 9 професорів, 23 доценти та 8 асистентів. Серед звільнених були декани біологічних факультетів Львівського та Ужгородського університетів, завідуючі кафедрами: Київського університету — С. Гершензон (дарвінізму), М. Гришко (генетики і селекції); Харківського університету — І. Поляков (дарвінізму і генетики), сільськогосподарського інституту — Л. Делоне (біології і генетики), медичного інституту — Є. Фінкельштейн (біології); Львівського медичного інституту — Є. Єфимов (біології); Ужгородського університету — Рогаль (дарвінізму) та ін.

Чистка торкнулась також працівників академічних інститутів, дослідних станцій і лабораторій та інших наукових закладів, що займалися розробкою проблем біології. Завдання полягало не лише в

тому, щоб розвінчати відвертих прихильників генетики, а й у виявленні працівників, які “намагалися примирити матеріалістичний та ідеалістичний напрямки, звужуючи гостроту боротьби з антимічурінським напрямком”. Для з’ясування стану біологічної науки на місцях і надання “допомоги” республіканській партійній організації відділ пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) направив в Україну кількох перевірених борців з “менделізмом-морганізмом”, зокрема завідуючого лабораторією Інституту генетики АН СРСР І. Глуценка.

Ще однією наукою, яка не відповідала вульгарно потрактованому матеріалізмові, стала кібернетика. Вона одержала клеймо “ворожої” і була фактично заборонена, що на тривалий час унеможливило дослідження у визначальній ділянці науково-технічного прогресу.

Ідеологічних гонінь зазнали українські фізіологи: за спроби захистити “метафізичні концепції” і “ревізувати матеріалістичне вчення І. Павлова” критиковано академіка О. Богомольця, професорів Р. Кавецького, Д. Воронцова, М. Сиротіна, Ю. Спасокукоцького. На сесії наукової ради з проблем фізіологічного вчення академіка І. Павлова при Академії наук СРСР, що відбулася влітку 1952 р. в Києві, “викриті” серйозні помилки (ідеологічного характеру) в роботі Інституту клінічної фізіології АН УРСР й Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров’я України.

На рубежі 40—50-х рр. проведено кампанію боротьби з “низькопоклонством перед Заходом”, “безродним космополітизмом”, що носила відкритий антисемітський характер. Початок їй поклала редакційна стаття “Про одну антипатріотичну групу”, опублікована в газеті “Правда” на початку 1949 р. Тоді ж появилися аналогічні матеріали в газетах “Культура и жизнь”, “Комсомольская правда” та ін. періодичних виданнях. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому прозвучали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків. У доповіді Л. Дмитерка говорилося, що в республіці “тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики—космополіти Стебун (Кацнельсон), Санов (Смульсон), Адельгейм, Гордон...”. Доповідач акцентував увагу на тому, що мова йде “не про якісь окремі недоліки..., а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвостнів”, які “об’єдналися на основі підривної роботи”. Тоді ж розпочалося слідство у справі Єврейського антифашистського комітету, яке закінчилося жорстокою розправою над його керівниками.

У 1950 р. розгорнуто дискусію з приводу вчення академіка М. Марра, використану для наступу на українську культуру. В центрі її знаходилися питання про класовий характер мови, подолання “пережитків буржуазно-націоналістичних поглядів” з проблем мовознавства. В багатьох статтях і монографіях, у численних доповідях на

учених радах і наукових конференціях пропагувалась теза про “злиття мов” як неминучу перспективу розвитку радянського суспільства, як об’єктивний і закономірний процес на шляху до комунізму. Після публікації роботи Й. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”, за підтримку теорії М. Марра рішенням Президії АН СРСР знято з адміністративних посад кількох титулованих учених.

Чергові пророблення в середовищі української інтелігенції спричинила публікація кількох редакційних статей “Правды”, насамперед “Проти ідеологічних перекирвань в літературі” (липень 1951 р.). В ній різко критикувався вірш В. Сосюра “Любіть Україну”, який з’явився в журналі “Звезда” в перекладі О. Прокоф’єва. Цей твір, написаний в 1944 р., багато разів видавався в Україні і користувався великою популярністю. Кожний рядок його пройнятий ніжністю і любов’ю до рідної землі. Але “Правда” виявила в ньому “націоналістичні збочення”, оскільки В. Сосюра оспівував не радянську, не соціалістичну, а “якусь одвічну Україну, Україну взагалі”. В статті згадано тих, хто не виявив належної пильності, хвалив вірш поета (зокрема М. Рильського), хто не дав йому принципової партійної оцінки (правління Спілки радянських письменників України).

Названа публікація викликала миттєву реакцію і породила справжній шквал викривальних статей та промов. Уже через кілька днів газета “Радянська Україна” помістила на своїх сторінках статтю “Ідейно порочні вірші”, а дещо пізніше — передову під назвою “Докорінно поліпшити ідеологічну роботу”. Відбулися емоційні обговорення в творчих спілках, академічних інститутах, партійних комітетах, під час яких звучали сотні варіацій офіційної оцінки на зразок: «націоналістичний вірш В. Сосюра “Любіть Україну” викликає в трудящих Радянської України почуття протесту і обурення». У листопаді 1951 р. пройшов пленум ЦК КП(б)У, на якому гостро засуджено “помилки” у творчості окремих українських письменників.

На всіх згаданих зібраннях редакційна стаття “Правды” характеризувалась як “новий прояв батьківської турботи партії і товариша Сталіна про дальше зростання найбільш передової у світі радянської літератури...”. На них говорилося, що керівництво Спілки радянських письменників послабило політичну пильність, вимогливість до ідейної спрямованості літературних творів, що в комісіях і секціях СРПУ панувала атмосфера захвалювання, культивувався думка про непогрішність провідних письменників. Робилися закиди на адресу редколегій “Літературної газети” (редактор А. Хижняк), журналів “Вітчизна” (Л. Новиченко), “Жовтень” (Ю. Мельничук), “Советская Украина” (Б. Палійчук), видавництва “Радянський письменник” (голова редакційної ради — Н. Рибак).

До числа порочних потрапили оповідання “Артистка” І. Вільде, “Овсієві клопоти” Г. Тютюнника, “Автограф” З. Каменкович, “На ярмарку” і “Явтух Каленикович” Ю. Яновського. Критиці піддано повісті “Софія” і “Золоті ворота” Л. Смілянського, книжки “Гори і долини” та “Весна людства” С. Крижанівського, вірші “Україно, рідний краю” С. Воскресенка, “Канадській українці” Л. Забашти, “Лист” та “Оксано, мрійнице” П. Воронька. За “архаїзацію старовини і любовання минулим” преса критикувала поетів І. Виргана, П. Усенка, П. Дорошка, С. Голованівського. Об’єктом нападок були твори Л. Первомайського, зокрема вірш “Жінка біля Золотих Воріт”: перед зором автора “мусили б стати не древні Золоті ворота Києва, а червоні зорі Кремля, до яких звертає свої очі все передове людство”. Немало ідейних “прорахунків” виявлено у працях літературних критиків, зокрема Ю. Кобилецького, С. Шаховського, О. Килимника, О. Бабишкіна, А. Трипільського.

Не меншу пильність демонстрували обласні партійні комітети та спілчанські організації. Вказано на окремі ідейно-політичні помилки в романі Б. Буряка “Тарас Журба”, у творах В. Беляєва і М. Бірюкова, статтях і нарисах М. Яцківа та М. Рудницького, на “прояви українського буржуазного націоналізму” у вірші “Іван Франко” та поемі “Галичина” А. Шмигельського (Львів). За ідейні прорахунки критиковано роман “Торжество життя” М. Дашкієва, повісті “Заробітчани” К. Гордієнка і “Женя Маслова” В. Добровольського, вірші “Чолом тобі, земле” та “Як терпко пахне сон-трава” Г. Брежньова (Харків). За прояви аполітичності піддано критиці книгу Б. Левіна “Золоті зерна” та один з нарисів В. Кучера (Чернігів), деякі твори О. Билинова та Ф. Ісаєва (Дніпропетровськ), П. Ребра і О. Джигурди (Запоріжжя) та ін.

Низку застережень викликала дослідницька і видавнича діяльність науковців Інституту української літератури імені Т. Шевченка. В письменницькій організації республіки зауважили і викрили “помилки націоналістичного характеру”, допущені при виданні творів класиків, у тому числі І. Котляревського, В. Стефаника, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, а також антології української класичної поезії, в яку “поряд з письменниками демократичного табору включили твори О. Кониського, Олени Пчілки та інших письменників буржуазно-націоналістичного табору”. В грудні 1951 р. в газеті “Радянська Україна” з’явилася стаття групи авторів, які звинувачували викладачів Львівського університету — доцентів Г. Гербільського, В. Осечинського та ще кількох — у “серйозних хибах у викладанні історії”. Хиби полягали в тому, що викладачі читали лекції нібито “в дусі буржуазного об’єктивізму”.

Кампанія набрала такого розмаху, що загрожувала “перемолоти” майже весь письменницький потенціал республіки. Виконуючи вка-

зівку ЦК КП(б)У про посилення критики українських митців, редакції газет і журналів гарячково змагалися в “принциповості” й “наступальності”. Лише в липневому номері журналу “Жовтень” було розкритиковано 38 письменників, у тому числі всю письменницьку організацію Львова. Президія СРПУ згодом визнала, що в передовій статті цього номера редакція “легковажно жонгливала цілими обоями, складеними з імен відомих письменників, кидаючи їм тяжкі звинувачення”. Навіть кореспондент “Правди” Є. Кисельов з прикрістю констатував, що критика українських письменників у засобах масової інформації носила поверховий і бездоказовий характер.

Після двох інших статей в “Правде” — “Невдала опера” та «Про оперу Богдан Хмельницький» — розгорнулася кампанія ідеологічної чистки в музиці. Перша стаття була присвячена опері Г. Жуковського “Від усього серця”, схвально зустрінутій музичною громадськістю. “Правда” гостро розкритикувала цей твір, оскільки автори лібрето “висунули на перший план сімейну драму і обійшли найголовніше в житті колгоспів і їх людей” — “патріотичну працю радянського селянства”. В другій статті мова йшла про оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький”, постановки якої успішно пройшли на сценах Одеси, Києва, Харкова. Але під час показу твору в Москві з’ясувалось, що лібрето, написане О. Корнійчуком та В. Василевською, містить численні “ідейні прорахунки”, що й спричинило гучні публічні проробляння.

На пленумі Спілки радянських композиторів України, скликаному в жовтні 1951 р., піддано критиці її керівників — Г. Верьовку, А. Штогаренка, А. Філіпенка, які своїми позитивними відгуками на опери “Від усього серця” та “Богдан Хмельницький” лише “дезорієнтували музичну громадськість і радянських глядачів...”. На пленумі критиковано музичну комедію В. Нахабіна і Д. Клебанова “За ваше здоров’я” (“ця п’еса... неправильно вирішує питання ідейного навантаження”), Третю симфонію Б. Лятошинського (“творча невдача”, пов’язана з проявами формалізму), вокальний цикл П. Гайдамаки на слова В. Сосюри, а також деякі пісні П. Майбороди, М. Жербіна, Я. Цегляра, О. Сандлера, С. Жданова (“слабі з ідейного погляду”) та ін.

Досить показовим був виступ на пленумі львівського композитора А. Кос-Анатольського. Він розповів про свою роботу над балетом “Хустка Довбуша”, про численні доопрацювання і переробки твору. “Але мене переслідує фатальна думка, — мовив митець, — чи не буде з цією “Хусткою” так, як з тими двома творами? Все, що появилося в оперовому мистецтві, пішло шкереберть, тільки одна “хусточка” повисла в повітрі. Але навіть якщо б ще критикували, я далі буду працювати, бо цей твір мусить бути повноцінним”. Композитор додав,

що написав музику на вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, проте, “на щастя, цей твір не був ще ніде виконаний і не приніс жодної шкоди”.

На різних зборах, пленумах і активах композиторам нагадували про відповідальне завдання, поставлене перед ними партією: “Наздогнати і перегнати композиторів-класиків”. І про те, що треба більше писати про дружбу народів, героїв наших днів, індустріалізацію України й гіганти промисловості. Секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко обурювався, що “...ні Комітет в справах мистецтв, ні керівництво Спілки композиторів ніяких практичних заходів не розгорнули для того, щоб була написана опера і цим покрити свої гріхи, щоб ми могли сказати: ось, народ, ось, партія, получайте від нас доброякісну оперу на сучасну тему”. Політичне керівництво республіки вбачало головне завдання композиторів у тому, “щоб створювати класичну музику, щоб створювати класичні опери”.

Очевидно, що такий контроль не допускав жодних відхилень від ідеологічних канонів, визначених зверху і зафіксованих в офіційних документах. Не лише цензори — самі митці, примушені обставинами, здійснювали щоденний нагляд за ідейною “чистотою” власної творчості. Як у І. Світличного: “Що день Божий вчиняє душа самогубство”. Безпідставно звинувачені і публічно спалюжені письменники й композитори змушені були писати листи-покаяння, в яких визнавали свої “помилки”. 10 липня 1951 р. газета “Правда” помістила такий лист В. Сосюри, адресований редакції. З аналогічними заявами виступили в пресі О. Корнійчук, В. Василевська, К. Данькевич. Усе це свідчило, під яким жорстким моральним тиском перебувала творча інтелігенція, як обмежувались її можливості творити для народу і заради народу.

Дещо змінилась ситуація у післясталінський період. Десталінізація суспільно-культурного життя об’єктивно вела до його оновлення, національного пробудження в радянських республіках, у тому числі й Україні та Росії. Серед різних категорій населення України зріс інтерес до української мови і культури, до історії свого народу. З’явилися нові періодичні видання. Українська література поповнилася такими видатними творами, як “Зачарована Десна” й “Поєма про море” О. Довженка, “Гомоніла Україна” П. Панча, “Вир” Г. Тютюнника, “Людина і зброя” О. Гончара та “Правда і кривда” М. Стельмаха. Хрущовська “відлига” породила нове покоління талановитих митців—“шестидесятників”.

Однак і в цей і в наступні періоди наступ комуністичних ідеологів на українську культуру не тільки не припинявся, а набрав нової сили і різноманітних форм. Так, курс на “зв’язок школи з життям” в кінці 50-х рр. призвів до зменшення майже вдвічі фінансування освіти, відповідно — до зниження рівня заробітної плати викладачів. Прагнення до збільшення кількості вузів і шкіл спричинило різке зниження якості освіти. Навчальні програми бу-

ли скорочені, інші ж піддані політехнізації. З навчальних планів зникли логіка, психологія, педагогіка. Програми були перевантажені матеріалами прикладного характеру. Викладацький склад у 60-ті рр. став переважно жіночим. Знизилась успішність учнів, пропадав інтерес до навчання. Виникло другорічництво і відсів дітей із школи після 7-го класу, внаслідок чого не було виконано фактично програми загальної 8-річної освіти. Провалом закінчилось залучення учнів до праці, яке носило формально-карикатурний характер. В результаті значна частина молодого покоління була деморалізована і виявилась нездатною ні до якої праці.

Ознаки деградації системи освіти стали більш виразними у 70—80-ті рр. Українські школи інтенсивно денаціоналізувалися. Справа доходила до курйозів, коли українські діти навчалися російської мови з підручників, що називалися “Родная речь”, а української — з підручників під назвою “Українська мова”.

На початку 60-х рр. розпочався новий наступ і на сферу української літератури, передусім на творчу молодь. Після відвідання М. Хрущовим виставки модерністського мистецтва і в Україні, і в Росії розгорнулася боротьба з модернізмом, абстракціонізмом, будь-якими новаціями, які виходили за рамки традиційного реалістичного мистецтва. Розпочалися атаки на І. Дзюбу, І. Світличного, Є. Сверстюка, І. Драча, М. Вінграновського, С. Голованівського та ін. Йшла кампанія проти тих, хто приділяв “надмірну увагу” негативним явищам сталінського періоду, хто зберігав “надмірну мовну індивідуальність”.

Шквал критики за “вільнодумство”, “занепадницькі настрої”, “ізолюваність від великої радості радянського буття” наростав, поки не вибухнув арештами в серпні — вересні 1965 р. Найбільше їх було в Києві та Львові. Загалом по Україні заарештовано 60 осіб, у тому числі братів Б. і М. Горинів, О. Заливаху, С. Караванського, В. Мороза, М. Осадчого, А. Шевчука.

Арешти викликали неоднозначну реакцію серед інтелігенції. Одні, як О. Гончар чи А. Малишко, стали на більш радикальні позиції в творчості. Інших, як І. Драча чи пізніше І. Дзюбу, було примушено писати покаянні заяви, хоча своїх поглядів і переконань вони не змінили.

У 1966 р. відбулися політичні процеси над 20 заарештованими. На 6 років таборів суворого режиму за “антирадянську агітацію і пропаганду” був засуджений учитель і літератор зі Львівщини М. Горинь. У виступі на судовому процесі він гостро критикував національну політику Комуністичної партії, зросійщення і дискримінацію українського народу. У таборах Мордовії М. Горинь написав кілька документальних праць про колоніальне становище України. Ці праці з’явилися пізніше у самвидаві.

Там же, у Мордовії, відбував покарання за "націоналістичну діяльність" викладач історії з Волині В. Мороз. В ув'язненні він написав "Репортаж із заповідника Берії", де описав мордовські табори і пануюче там беззаконня. Першого вересня 1969 р. його було звільнено, а 1 червня 1970 р. знову заарештовано за "антидержавну пропаганду", виявом чого були праці "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" і "Серед снігів". В. Мороз був засуджений на 6 років спеціальної тюрми, 3 роки таборів суворого режиму і 5 років заслання. Одночасно з арештом В. Мороза були проведені обшуки в колишніх політичних в'язнів О. Мешко, І. Сенік, В. Чорновола.

Четвертий раз потрапив за ґрати у 1965 р. за виступи проти русифікації українських шкіл поет, літературний критик, перекладач і журналіст С. Караванський. Загалом за своє життя в ув'язненні він провів 30 років.

У 1968 р. було розгорнуто широку кампанію цькування Олеся Гончара за роман "Собор". Зокрема, в Дніпропетровській області оцінку йому давали на зборах партійних організацій, які було проведено повсюдно. В російськомовній інформації обкому, адресованій першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту, зазначалося, що "зрілий майстер художнього слова... відійшов від правди життя і в кривому дзеркалі показав працю, побут і духовний світ металургів і колгоспників Придніпров'я, провів якийсь ворожий водорозділ між керівниками і масами, суб'єктивно протиставив далеке минуле сучасності..."¹²⁹.

Варто зауважити, що партійний контроль в радянській системі ніколи не послаблювався "без команди", і в час "відлиги", і після неї він носив тотальний характер, проникав в усі найглибші шпарини суспільно-культурного життя, не минаючи найменших, щонайневинніших відхилень від генеральної лінії. Особливо відчутним був цей контроль саме у сфері українського культурного життя, будь-яких націоналістичних проявів. У 1968 р. на листопадовому пленумі ЦК Компартії України був підданий критиці Львівський обком партії "за недостатній контроль при постановці спектаклю І. Вільде і Б. Антківа "Сестри Річинські" в театрі ім. М. Заньковецької, коли під час вистави виконувався український національний гімн". Насправді, як виявилось, в спектаклі протягом 16 секунд (8 тактів) виконувалася українська обрядова пісня "Многая літа" на популярну в минулому серед різних верств населення Західної України мелодію композитора Я. Ярославенка. Обком партії заповідливо повідомляв ЦК Компартії України, що "зразу після вистави 20 жовтня ц.р. згадані слова і музика були замінені українською народною піснею "Де згода в сімействі"¹³⁰. Так на клітинному рівні з українців радянською системою витравлювалася національна свідомість, натомість тотально насаджувалася російсько-союзна.

7 січня 1969 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару”. На її виконання ЦК Компартії України прийняв у березні того ж року постанову “Про посилення цензури”. В ній були піддані критиці державні органи управління культурою, творчі спілки, особливо Спілка письменників України, видавництва “Радянський письменник”, “Маяк”, “Мистецтво”, “Молодь”, “Прапор”, журнали “Вітчизна”, “Дніпро”, “Ранок”, газети “Літературна Україна”, “Сільські вісті”, “Робітнича газета”, кілька театрів та кіностудій за “політичну безпринципність у вирішенні питань публікації незрілих в ідейно-художньому відношенні матеріалів”. Недосконаліми, а то й шкідливими було визнано новелу Я. Ступака “Гординя”, книгу віршів М. Данька “Червоне слово”, вистави “Озирнись у гніві” в Київському театрі ім. Л. Українки, “Останні листи” в Харківському театрі юного глядача, фільми “Зайвий хліб” і “Ця тверда земля” Київської кіностудії художніх фільмів ім. О.П. Довженка, “Від снігу до снігу” Одеської кіностудії художніх фільмів та ін. Державні органи, партійні та громадські організації зобов’язані були вжити заходів, які б виключали “можливість появи ідейно незрілих, слабких у художньому відношенні творів”¹³¹.

Одним із шляхів досягнення поставленої мети залишалася ізоляція від суспільства людей творчих, мислячих, небайдужих до долі Батьківщини. У січні — травні 1972 р. по Україні прокотилася нова хвиля арештів. Їх жертвами стали знову В. Чорновіл, І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Осадчий, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, Н. Світлична, І. Гель, Л. Плющ, В. Антонюк, В. Рокицький, М. Плахотнюк, Л. Селененко, Д. Шумук, М. Холодний, В. Романюк, Ю. Шухевич та ін. Обшуки були проведені в І. Дзюби, внучки І. Франка — З. Франко, російського письменника В. Некрасова, композитора В. Сисятеля, О. Мешко, учительки української мови і літератури А. Лисак, сестри І. Світличного Надії, поета Г. Чубая. Загалом було арештовано понад 200 осіб. Політичні процеси над ними відбулися в 1972—1973 рр. Підсудні одержали довготривалі строки ув’язнення. Так, І. Світличний був засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду на 7 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання. Відбувши першу частину вироку, він був висланий у Горно-Алтайський край. В ув’язненні тяжко захворів. Лише в січні 1983 р. напівпаралізований поет повернувся до Києва.

За звинуваченням в антирадянській діяльності був заарештований і в листопаді 1972 р. засуджений на 9 років ув’язнення та 3 роки заслання поет І. Калинець. Перебував у мордовських, а далі в пермських таборах. Брав участь у голодуванні політ’язнів у травні — червні 1974 р. Про своє ув’язнення він говорив: “Як кожний в’язень, я

тужу цілим серцем за свободою, але, зваживши всю ситуацію деспотичного пригнічення в Україні, я волю табір”.

Масові арешти в Україні, що були розпочаті КДБ за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва СРСР і набрали розмаху вже на початку 1972 р., перетворились на погром національно-культурних сил. Вони остаточно підірвали авторитет керівника УРСР П. Шелеста, який у травні 1972 р. був усунутий з посади першого секретаря ЦК Компартії України. На його місце був призначений “інтернаціоналіст” В. Щербицький, який поглибив широку й масову кампанію русифікації України, її народу і культури. Гострій критиці була піддана книга П. Шелеста “Україна наша радянська”, в якій, мовляв, ідеалізувалася українська історія, запорізьке козацтво. Йому закидалося також місницький патріотизм, нерішучість і безсилля в боротьбі з вільнодумством, дисидентством та “українським націоналізмом”.

11 жовтня 1972 р. політбюро ЦК КП України прийняло постанову про посилення боротьби проти націоналістичної діяльності та пропаганди. Нею було фактично підтверджено курс на пріоритет адміністративно-силових методів боротьби з “ворожою антирадянською націоналістичною діяльністю” та “попередження поширення політично шкідливої “саміздатовської” літератури”. Основними виконавцями призначалися голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчук та новий секретар ЦК Компартії України В. Маланчук¹³².

Критика “згори” з подачі В. Маланчука пішла широкою хвилею по всіх сферах освіти, науки, культури. З наукових праць, літературних, мистецьких творів витравлювалось все, що стосувалося національного життя українського народу, його історії, боротьби за рівноправне місце серед інших народів. Так, в секретній інформації відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України зверталася увага партійного керівництва на “серйозні методологічні помилки та націоналістичні збочення в докторській дисертації С.П. Пінчука «“Слово о полку Ігоревім” і українська література ХІХ—ХХ століть». “Автор дисертації, — підкреслювалось в інформації, — абсолютизує вплив національної психіки і природно-географічного середовища на формування художнього світорозуміння, замовчує визначальну роль в цьому соціально-економічних та ідейно-політичних факторів. В дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності “Слова о полку Ігоревім” виключно українській національній культурі, повністю ігноруються взаємозв’язки і взаємовпливи української літератури з російською і білоруською”¹³³. Зважаючи на “націоналістичне спрямування дисертаційної роботи С.П. Пінчука” пропонувалося скасувати рішення вченої ради Львівського університету про надання йому наукового ступеня доктора філологічних наук, звільнити

з викладацької роботи, виключити із Спілки письменників України і покарати всіх, хто підтримав Пінчука. Особливий наголос робився на послідовному проведенні “в учбовому процесі і наукових дослідженнях ленінських принципів партійності та інтернаціоналізму”¹³⁴.

Постійно партійній критиці піддавалась творчість багатьох талановитих письменників та художників України. В 1973 р. була знята з прокату і заборонена для демонстрування кінострічка “Соната про художника”, підготовлена Українською студією хронікально-документальних фільмів ще в 1967 р. (режисер В. Шкурін, сценарист В. Костенко). Фільм, як констатував Київський обком партії, “позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення, явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі він містить розповідь про скульптора І. Гончара, який допускає націоналістичні збочення...”¹³⁵.

Того ж, 1973-го, року в доповідній записці відділу культури ЦК Компартії України скрупульозно, але тенденційно аналізувався творчий доробок Л. Костенко, І. Драча, В. Підпалого. “Вірші Л. Костенко, — говорилося в доповідній, — пронизуються трагічністю і розпачливістю індивідуалізму, хворобливим самозаглибленням, ідеологічно неприйнятні для нас тенденційним осмисленням історичних тем. У ... збірці “Княжа Гора” на першому плані стоїть соціальне відчуження людини і її відчай:

Куди втечеш, сучасна людино?
Який амулет при собі тримаєш?
Тепер Гаїті в тобі єдине
Твоя душа, якщо її маєш”¹³⁶.

І. Драч звинувачувався в ідейній невитриманості, однобічному й викривленому відображенні в своїх творах радянської дійсності. “Для переважної більшості його творів, — йшлося у доповідній, — характерні надмірна ускладненість образної системи, оперування абстрактно-гуманістичними категоріями. Його вірші не мають чітких часових координат і використовуються ідейними супротивниками для наклепів на наше сьогодні”¹³⁷.

В провину В. Підпалому ставилося те, що він, працюючи редактором у видавництві “Радянський письменник”, протягом 1965—1973 рр. рекомендував до видавничого плану “неприйнятні для нашої ідеології вірші І. Калинця, В. Голобородька, В. Стуса, збірки яких вийшли за рубежем у націоналістичних видавництвах. Готував до друку книжку Л. Костенко “Княжа Гора”, зняту потім із виробництва у верстці за серйозні ідейні вади”. Характеризуючи творчість самого поета, самоініціативні борці за генеральну лінію партії відзначали те, що В. Підпалий у своїх публікаціях надавав перевагу інтимній ліриці, елегійним описам природи, в громадській ліриці — національним “болям” (“... непробудно спить уся країна, роз-

тринькавши і славу, і біду...”. Збірка “Повесіння”, видавництво “Радянський письменник”, К., 1964, стор. 74), історичним “кривдам” (“Про це чув уперше від Богдана, коли яса його над світом сяла. А як він потім каявся до схід сонця, коли старшина й короїди велику славу патралаи...”. Збірка “Провесіння”, стор. 85). Ставлення автора до нашої радянської дійсності зрозуміле з такої недвозначної історичної аналогії:

“Німеччино! По ґратах пізнаю
На вікнах — ґрати, на ідеях — ґрати.
І як мені ті ґрати поламати,
Коли я сам за ґратами стою!”¹³⁸

У 1973—1974 рр. партійна критика літератури набрала масового характеру. Гострій атаці були піддані О. Бердник, І. Білик, Є. Гуцало, М. Лукаш, Л. Махновець, Г. Кочур, С. Плачинда, М. Руденко, Р. Федорів та ін. Розкритиковані твори зникали з бібліотек, а їхні автори на довгі роки позбавлялися можливості друкуватися. Українська література поступово, але неухильно і цілеспрямовано зводилася до стану “неповної культури неповної нації”. Атрофії зазнали цілі жанри. На майже п’ятдесятимільйонне населення України у 70-х рр. припадало лише 3—4 драматурги. Протягом 1976—1979 рр. не було написано жодної п’єси, а українські драматургічні твори становили лише четверту частину репертуару республіканських театрів¹³⁹.

У другій половині 70-х рр. репресії проти представників української культури загострюються. У 1977—1978 рр. відбулися арешти і суди над провідними діячами Української Гельсінкської групи М. Руденком, О. Тихим, Л. Лук’яненком, М. Мариновичем, М. Матусевичем, яких засуджено на довічне ув’язнення в таборах і заслання. У 1977 р. заарештовано письменника Г. Снегірьова, який у кінці 1978 р. помер від тортур. У 1979 р. сталося загадкове вбивство під Львовом популярного композитора В. Івасюка. Як і у випадку з художницею А. Горською, вбитою в листопаді 1970 р., вбивці В. Івасюка “не були знайдені”. У 1979 р. було проведено чергову серію арештів українських діячів: О. Бердника, Ю. Бадзя, Ю. Литвина, П. і В. Січків, М. Горбаля і багатьох інших.

На 7 років ув’язнення і 5 років заслання засудив суд м. Дружківки Донецької області поета М. Руденка, організатора і голову Української Гельсінкської групи. Разом з ним на 10 років ув’язнення і 5 років заслання було засуджено сільського вчителя О. Тихого. У своїх “Роздумах про українську мову та культуру в Донецькій області” він писав: “Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших народностей у нашій області, як вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на заробітну

платню, ресторан чи магазин — це ж ще не рівноправність”. Жорсткі умови ув’язнення, несправедливість гнітили О. Тихого, викликали в нього рішучий до відчайдушності протест. У грудні 1979 р. він намагався спалити себе, протестуючи проти жорстокості табірної життя. У травні 1984 р., знесилений і розбитий, О. Тихий помер на заслання.

У березні 1980 р. в Києві був заарештований співробітник “Українського біохімічного журналу” філолог О. Шевченко, а згодом його брат, журналіст В. Шевченко. Разом їх засудили на 17 років ув’язнення і заслання. Тоді ж, у 1980 р., за антирадянську агітацію і пропаганду були засуджені філологи Д. Мазур, З. Красівський, О. Гейко-Матусевич, філософ В. Лісовий. До 7 років ув’язнення у виправно-трудових таборах і 5 років заслання засудив 24 грудня 1980 р. львівський обласний суд лікаря С. Хмару. Відомим в’язнем совісті в 70-х рр. був киянин лікар-психіатр С. Глузман, який висловив протест проти ув’язнення генерала П. Григоренка на підставі сфабрикованих психіатричних свідчень. Його позбавили волі на 10 років, тому що він відмовився мати будь-яке відношення до КДБ чи до “радянської” психіатрії.

Жорстоких переслідувань зазнали літератори В. Марченко, В. Розлуцький, П. Розумний, Р. Руденко, учитель української мови і літератури з Житомирщини В. Овсієнко. Покінчив життя самогубством історик М. Мельник. За невідомих обставин безслідно зник волинський дослідник-історик, літературний критик Є. Крамар.

На початку 80-х рр. відбулися чергові судові процеси, які прирекли на нові терміни ув’язнення В. Стуса, Ю. Литвина, В. Марченка. Усі вони померли, не витримавши тяжких табірних умов, не дочекавшись звільнення і реабілітації. Восени 1984 р. в Ленінградській тюремній лікарні помер В. Марченко, тоді ж покінчив життя самогубством у таборі суворого режиму в Пермі Ю. Литвин, а через рік там же помер В. Стус, похований у безіменній могилі, в яку вбили кілок з табличкою за номером дев’ять. У листі до Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1976 р. В. Стус писав: “Я боровся за демократизацію, а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад, мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури скваліфікували як націоналізм, моє невизнання практики, на ґрунті якої вирости сталинізм, беріївщина та інші подібні явища, визнали як особливо злобний наклеп. Мої вірші, літературно-критичні статті, офіційні звернення до ЦК КП України, Спілки письменників і до інших офіційних органів сприйняли як доказ пропаганди та агітації”.

Вже цілий місяць обживаю хату,
що, мабуть, і навикнути пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці ґрати, а в кутку — пара...

НАРИС ТРЕТІЙ
В апогеї “возз’єднання”

і щохвилини в вічко зазирає
іскрадлива, як кицька, сатана,
мов дірочку під серцем назначає...
Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого —
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завівши до ресстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

У листопаді 1989 р. відбулось перепоховання останків В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого. Їх прах було перевезено в Україну і поховано на Байковому цвинтарі в Києві.

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь

(В. Стус).

Поряд з репресіями проти передової української інтелігенції в 60—80-ті рр. мали місце “таємничі” пожежі, пограбування, знищення історичних пам’яток. Зокрема, 24 травня 1964 р. за нез’ясованих обставин виникла пожежа в бібліотеці Академії наук УРСР у Києві, де загинуло багато цінних, унікальних історичних і літературних документів, рукописів. У травні 1969 р. було підпалено архів медичного інституту в Тернополі. Чимало цінних книг і манускриптів згоріло під час пожежі в бібліотеці Видубицького монастиря в Києві, єврейської синагоги в Одесі. Знову ж таки за нез’ясованих обставин 29 травня згоріла бібліотека музею “Софія Київська”, де зберігалися старовинні книги релігійної тематики.

Українські бібліотеки, як скарбниці духовного життя народу, страждали ще й від того, що нерідко унікальні видання — раритети духовності й національного буття цілеспрямовано вилучались, спалювались, вивозились на звалища, здавались у макулатуру. Подібні речі траплялись також із творами національно свідомих художників, що зберігались у фондах музеїв.

У 60—80-ті рр., як підкреслювалося, особливо давався взнаки в Україні такий “вагомий прояв інтернаціоналізму”, як обов’язкове вивчення російської мови в школах і необов’язкове — рідної. В результаті російська мова стала домінуючою в усіх сферах суспільного життя України, активно витісняючи українську з її власної території. На виробництві, в управлінських структурах, в армії панувала російська мова. Загальну русифікацію молоді забезпечувало майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вузах та технікумах республіки.

Особливий тиск чинився на сільську молодь, яка ще несла в собі на генетичному рівні національне “я”, відмінний від загальноімпер-

ського менталітет, зберігала українську мову. Попадаючи в російськомовне середовище — технікум, вуз, профтехучилище, армію, виробництво, вона переходила на “суржик”, деукраїнізувалася.

У більшості регіонів України українська мова була витіснена зі сфер торгівлі, медицини, транспорту. Критичний стан склався в культурі. Більш як половина українських театрів ставили вистави російською мовою. Репертуар кінотеатрів на 99 % був російськомовним і навіть українські фільми демонструвалися переважно в російськомовному варіанті. Постійно скорочувалося видання україномовної літератури, періодики. Наукова, технічна, навчальна література друкувалася переважно російською мовою. Зокрема, кількість назв українських видань навчальної літератури для вузів скоротилася з 1972 по 1980 р. майже в 6 разів. Російською мовою виходили переважно найбільш вартісні праці, твори, відтісняючи й українську мову, і все, що нею друкувалося чи оприлюднювалося на другий план. До того ж в Україні видавалося 3,3 книги на душу населення на рік, тоді як по Союзу — 9 книг¹⁴⁰.

Для радянської системи це було закономірно, бо політика комуністичного режиму передбачала передусім монокультуру — російською мовою. Українська мова й українська культура були зараховані до *minority*. В них не було місця для існування ні постмодерну, ні альтернативної історії. Простір власне української літератури, мови і культури загалом постійно звужувався. “Першою втрачає своє найдорожче — національний колорит — музика, — писав у 1967 р. Ю. Смолич. — Малярство, література ще подекуди тримаються, саме подекуди; лише в декотрих літераторів, лише окремими елементами форми трактовок, образною системою, стилістикою, мовними ознаками. Але й вони — малярство та література — дедалі більше відходять від усього національного”¹⁴¹.

“Український вісник” — позацензурний журнал, що виходив самвидавом у 70-ті рр. в Україні, в одному з номерів писав: “Робиться все можливе, щоб знищити її мову і культуру”. Під тиском русифікаційної політики заборонялося або гальмувалося вивчення справжньої історії України, літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтва, архітектури, традиційних форм фольклору. У 70—80-ті рр. занепали мистецькі осередки, центри традиційних народних ремесел у більшості регіонів республіки, як Хотин на Подністров’ї, Ганичі в Закарпатті, Дігтярі на Чернігівщині. Перестали виготовляти керамічні вироби в кількох населених пунктах Івано-Франківщини, Тернопільщини, Сумщини. Майже по всій території України завмерло писанкове мистецтво. Це особливо шкідливо було для української культури, яка більшою мірою, ніж російська, пов’язана з народною стихією. База культурного розвитку і зростання звужува-

лася. Під прапором інтернаціоналізму, комуністичними гаслами на-ростала російська культурна експансія, нівелювались національні на-чала української культури, відбувалась її маргіналізація. Відповідно образ України, української культури та українця все більше пов’язу-вався з ретельно культивованим стереотипом — з бурлескно-жартів-ливим (гопак — сало — образ вертепного “хахла” — “Ти ж мене під-манула” — “З сиром пироги”), з тужливо-мрійливим (“Дивлюсь я на небо” — “Ой не шуми, луже” — “Чом луг не зелений”) або з селянсь-ко-етнографічним (дівчата — парубки — вишивані сорочки — шаро-вари)¹⁴².

Значної шкоди збереженню національної свідомості та історич-ної пам’яті українського народу завдало перейменування міст і сіл, експансія російських чи зросійщених власних імен і назв підпри-ємств, вулиць, бульварів, площ, колгоспів і радгоспів, періодичних видань, видавництв, лікувальних закладів, садів, парків тощо (м. Дніпропетровськ, м. Кіровоград, м. Перво-майськ, завод “Ленін-ська кузня”, площа Московська, кінотеатр “Аврора”, колгосп “Запо-віт Ілліча”, Ленінський, Московський, Ленінградський райони та ін.). Тільки в Рівненській області за повоєнні роки було перейменовано близько 200 населених пунктів, передусім тих, які нагадували іншо-мовні впливи чи вказували на соціальну нерівність або були пов’язані з релігією. Історична пам’ять народів СРСР не повинна була сягати глибше 1917-го року, за винятком, зрозуміло, різного роду “возз’єд-нань”, “приєднань” чи “добровільних входжень”... “Усе, що створено на Україні за останні 60 років, — писав у своєму табірному зошиті В.Стус, — поточено бацилою недуги. Як може розвиватися націо-нальне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська іс-торія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Ру-си, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського? Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних?...”¹⁴³.

Таким чином, в другій половині ХХ ст. українська культура в ме-жах СРСР продовжувала спрямовуватись в русло “малоросійства”. Складалося так, що все українське розглядалося як провінційне і в те-риторіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури “молодшої сестри”. Партиїно-державний вплив був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для “домаш-нього вжитку” — таке собі доповнення до серйозної і високорозвине-ної російськомовної культури. Національна культура орієнтувалася на “низькі” жанри і обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалась до рівня етнічного духовно-інтелектуаль-ного обширу ХІХ ст. В ній цілеспрямовано виділялися і підкреслюва-

лися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. В той же час завуальовувались відмінності й характерні особливості, заперечувались та замовчувались модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалося як локальний інваріант російського. Саме на цих засадах будувалась теорія української радянської культури і національна політика по відношенню до українського народу, у створенні “нової історичної спільності”.

Спроби української державності в 1917—1920 рр., радянська українська державність, вступ УРСР до ООН, ЮНЕСКО розширювали можливості пізнання української культури світовою спільнотою. Однак неповна державно-політична реалізованість України стримувала цей процес, натомість виділялась і пропагувалась у світі російська культура. Вона була більше пов’язана з державністю, а українська — з народним джерелом. Попри цю різницю, останнє не було ознакою провінційності та другорядності української культури, а навпаки — ознакою її органічності та природної сили. Стереотип провінційності формувався і насаджувався штучно, адміністративно-силовими і пропагандистськими методами.

“Малоросійство” справляло деформуючий вплив на генетичному рівні на національну еліту. Вона примирливо ставилась до власної ролі веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об’єкт, а не суб’єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, необхідності мислення іншими категоріями. Особливо денаціоналізованою була у 80-ті рр. керівна верхівка України. Адже ще з часів “українізації” вона формувалася з прокомуністичного і проросійського середовища, була завжди зорієнтованою на вірнопіддане служіння не своєму народу, а Москві, комуністичній верхівці, “інтернаціонально”-російській ідеї.

Під тиском обставин, добровільно чи добровільно-примусово значна кількість представників української національної еліти перебиралася до Москви, де мала більше змоги реалізувати свій творчий потенціал, хоча й на іншій національній основі. Досить сказати, що лише в 1960-ті рр. у Великому оперному театрі в Москві майже 50 % творчого складу становили вихідці з України¹⁴⁴. На службу “загальноросійській” культурі були поставлені по суті всі матеріальні й духовні ресурси національних республік.

Українська інтелігенція в повоєнний період диференціювалася з більшою силою, ніж російська. Світогляд інтелігента-“східняка” відрізнявся від світогляду інтелігента-“західняка” — внаслідок відомих історичних обставин. Хоча для всієї інтелі-

генції радянської України найбільш характерною рисою було те, що вона від самого початку формувалася як провінційна. “Провінціалізм” у 60—80-ті рр. став одним з найбільш болючих комплексів інтелігентської свідомості. І українська наука формувалася як наука другого ешелону, наука галузева. Зростав розрив у сфері академічної науки, яка поділялася виразно на всесоюзну і республіканську. Традиційно в Академію наук СРСР від України обирали у п’ять разів менше учених, ніж від Ленінграда, і в три рази менше, ніж від Новосибірська¹⁴⁵. З 1963 р. постановою ЦК КПРС було встановлено, що навіть вакансії для академіків і членів-кореспондентів академії наук союзних республік мали відкриватися із згоди Академії наук СРСР. При обговоренні кандидатів, висунутих для обрання в академіки і члени-кореспонденти академії наук союзних республік, повинні були враховуватись рекомендації Академії наук СРСР. Призначення директорів науково-дослідних інститутів академії наук союзних республік мало взагалі відбуватися “із згоди Академії наук СРСР”¹⁴⁶.

Шляхом таких постанов і рішень, законів і підзаконних актів, наказів і розпоряджень, побажань і вимог, практичних заходів і дій загальносоюзних органів державної влади і громадських організацій українська культура, як і культури інших народів СРСР, відтіснялась на другий план, стаючи “сировинним додатком” для “найбільш передової, радянської”, а насправді деформованої і відповідно препарованої, також неповно структурованої російської культури.

Однак констатуючи це, варто підкреслити, що попри всі прагнення відтіснити українську культуру на периферію культурного життя, позбавити її можливостей для повноцінного розвитку, українська національна культура не була повною мірою нівельована. “В нашій культурі нема безперервного процесу, забезпеченого упорядкованим суспільством, — зазначав у своєму виступі на вечорі, організованому Українським культурологічним клубом 4 жовтня 1987 р. в Києві, відомий літературний критик Є. Сверстюк. — Але з’являються чуда, і тоді всупереч силі, проти течії, з багатющого таємного коріння і з ласки Неба росте наш дух.

Мені згадується факт з життя українських політв’язнів повоєнної пори. Табори були багатолюдними і справді інтернаціональними. Серед українців прижився і зріднився з ними японець — чемний, мудрий, уважний. На radoшах, що його відпускають додому, вирішили йому щось подарувати. Розуміється — вишивану сорочку. Але — з чого? Як? Де це зробити? Збирали з громади по нитці. Випорювали старі вишивки. Коли японець побачив нову вишивану сорочку — він це сприйняв, як диво. Такий народ усе може. Він не пропаде — хай навіть усі власті світу йдуть на нього. У світлі руїни він творитиме, і серед бруду і

сірості з нічого він творив красу. Японець написав книжку про наш феномен, наше щедре диво — коріння і велику традицію.

Тільки на це наші надії. Вцілілі дивоцвіти...”¹⁴⁷.

У повоєнний період українська культура дала світові низку цікавих явищ, яким не було прямих аналогів у російській культурі. Йдеться передусім про українську пісенну культуру 1960—70-х рр., найякравішими представниками якої були О. Білаш, П. Майборода, В. Івасюк, І. Поклад, С. Сабадаш, І. Шамо, українське поетичне кіно, представлене творчістю Ю. Ілленка, Л. Бикова, С. Параджанова, І. Миколайчука, В. Денисенка, Л. Осики та ін. Як у російській, так і в українській культурі видатне місце в культурному процесі зайняла творчість “шестидесятників”. В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драрч, І. Дзюба, М. Вінграновський, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Голобородько, Д. Павличко, Б. Олійник, В. Стус, Григор Тютюнник, Ігор та Ірина Калинці, Б. Антоненко-Давидович, О. Заливаха, А. Горська, Л. Танюк та інші своїм життям і творчістю довели, що інокультурні впливи, спрямовані на нівелювання українського національного начала, не досягли мети в повному обсязі.

Визначні українські митці та літератори, за кваліфікацією В. Краснодемського, “крім гріха таланту ... мали ще один “гріх” перед системою, яка нівелювала, ламала, нищила будь-яку особистість, — усі вони творили обличчя української культури. Культури високого духовного пориву, європейського маєстату, культури, яка може зробити честь будь-якій цивілізованій нації... Своєю геніальною творчістю вони піднімали національний дух нашого народу, спростовували гонорово-невіглаські твердження про його меншовартісність”¹⁴⁸. Українська культура, хоча й набула в 1950—1980-ті рр. деяких ознак провінційності та другорядності, зберегла основні свої сили й потенції для повноцінного відродження в умовах незалежності.